



İSLAMİYET'TEN ÖNCEKİ TÜRK DEVLET GELENEKLERİNE GÖRE TAHTA ÇIKMA TÖRENİ VE YÖNTEMLERİ *

Dr. Kürşat KOÇAK¹

ÖZET

Bozkır coğrafyasının uçsuz bucaksız sınırları içinde atlı konargöçer bir medeniyet kurmuş Türker'de tören ve gelenekler devlet hayatının ayrılmaz bir parçası olmuştur. Tahta çıkma törenin eksiksiz uygulanması ise hükümdarın otoritesini ve gücünü pekiştirmiştir. Devlet hayatıyla ilgili tören ve geleneklerin halk gözünde uygulandığının ispatı ise hükümdarın kullanmış olduğu geleneksel sembollerdi. Devlet kurucusu olarak tahta çıkmanın dışında Türklerde hükümdar hayatını kaybettikten sonra yerine kimin geçeceği meselesi ortaya çıkardı. Türk devlet ileri gelenleri ve halkı farklı yöntemler kullanarak yeni hükümdarı seçerlerdi. Bunlar ise veliaht olarak, mücadele sonucu ve kurultay kararı ile tahta çıkma yöntemidir. Taht değişikliği sonucu tahta çıkma töreni ise bunlardan ilki ve en değerlisi idi. Hükümdarlar ise bu sembollerin maddi değerlerinden çok halk gözündeki manevi değerlerini biliyor ve ona göre hareket ediyorlardı. Tahta çıkma törenin uygulanması rutin bir işlemden çok halkın katılımıyla gerçekleştirilmiş ve bu sayede hükümdarın gücü gösterilmiş, halkın da hükümdarın meşruiyetini kabul etmesi sağlanmıştır. Hükümdarlar Türk gelenek ve törenlerine uygun olarak kendilerini ifade etmek için sembollerini birer vasıta olarak alıp kullanmışlardır.

Anahtar Kelimeler: Devlet, taht, tören, hükümdar.

THE CEREMONY AND METHODS OF ASCENDING THE THRONE IN RESPECT OF STATE CUSTOMS BEFORE ISLAM

ABSTRACT

For Turks who founded a migrant civilization in the endless steppe, customs and ceremonies were essential parts of state. The ceremony of ascending the throne made the power and authority of the ruler more effective. The proof of carrying out customs and traditions about the state life in front of people was the traditional symbols of the Ruler. It was a question who would ascend the throne after the ruler. Diplomats and public people used to elect the new Ruler by using different methods such as heir, struggle and assembly. The ceremony of ascending the throne as a heir was the first and worthiest one. Moreover, the Rulers knew how much people gave importance to the symbols. The ceremony of ascending the throne carried out with public people, and the power of the ruler was emphasized, then people accepted him as the ruler. Rulers used the symbols as a means of expressing themselves according to the customs.

Key Words: state, throne, ceremony, ruler

* Bu makale Eski Türklerde Devlet Gelenekleri ve Törenleri (Tarih Öncesi Devirlerden Türklerin İslam Dini Medeniyetine Girişine Kadar) adlı doktora tezinin bir kısmıdır.

¹ kocakursat@yahoo.com

GİRİŞ

Tarih araştırmacılarının incelemelerinde genelde Türk devletlerinin siyasi ve askeri yönlerini ele aldıkları bilinen bir durumdur. Ancak, hukuk normlarının modern dünya toplumları tarafından benimsenen yönetim anlayışlarına göre sürekli değiştiği ve geliştiği günümüzde tarih araştırmacılarının daha kapsamlı incelemeler ortaya koyabilmeleri için artık toplumların askeri ve siyasi tarihlerinden başka onları var eden ve günümüze bir millet olarak ulaşmasını sağlayan gelenek ve törenlere de vakıf olmak durumundadırlar. Türklerin tören ve geleneklerinin bilinmesi onlardaki güçlü devlet anlayışının ve devlet sisteminin anlaşılmasına katkı sağlaması ve günümüzde en geçerli devlet yönetim anlayışı olarak kabul edilen üniter devlet yapısının tarihi seyrine ışık tutması bakımından önemlidir.

Türklerde hükümdar devletin merkezindeydi. Onun seçilmesi için ciddi bir mücadele verilmekteydi. Bu mücadele sonucunda çeşitli yöntemlerle seçilen hükümdar Türk gelenekleri çerçevesinde törenlerle yönetimi devralmaktaydı. Bu törenler halkın aktif katılımıyla gerçekleşmekteydi. Bu törenlerin temel amacı devleti temsil eden hükümdarın halk ile kaynaşmasını sağlamaktı. Halkla bütünleşmek günümüzde de modern devlet yapılanmaların temel amaçları arasındadır. Çalışmamız, dünya milletlerinin bu bütünleşmeyi sağlamak için çabaladığı ve birtakım bedeller ödemeyi göze aldığı günümüzde Türklerin bunu iki bin yıl öncesinde ve sahip olduğu gelenek ve törenleri ile gerçekleştirdiğini ortaya koyması bakımından da önemlidir.

Türklerdeki bu gelenek ve törenler sadece devlet adamlarını ilgilendiren ve onların uyguladığı bir sistem olmamıştır. Türk halkı bu geleneklerin uygulanması esnasında bulunarak istediği hükümdarın seçiminde etkin bir rol üstlenmiştir. Halkını köle olarak gören ve Türkleri çağdaşı diğer devletlerden ayıran bu rolün gelenek ve törenler çerçevesinde şekillendiği bir gerçekliktir. Bu çalışma ile tarih araştırmalarında ihmal edilen bu gerçekliğin bilinmesini ve bunun derinlemesine ele alınabilmesi için zaruri olduğuna kanaat getirdiğimiz Türk gelenek ve törenlerinin izah edilmesini amaçlamaktayız. Bu makalede devlet gelenekleri içerisinde önemli bir yere sahip olan hükümdarın seçimi yöntemleri ve tahta çıkma töreni incelenecektir. Çalışmamızın amacı çerçevesinde incelememizi hazırlarken Türk gelenek ve törenleri ile ilgili literatür taraması yaptık. Bu taramaları kronolojik bir yöntemle ve kendi bilimsel sınırlıkları

çerçevesinde tasnif etmeye gayret ettik. Taramalarımızda İslamiyet öncesi Türk tarihi ile ilgili kaynakları kullandık. Ayrıca günümüz tarihçileri tarafından yayınlanmış araştırma eserlerinden de yararlandık.

I. TAHTA ÇIKMA TÖRENİ

'Taht, ıstılahta hükümdarlık koltuğu, hükümdarlık orunu anlamlarını ihtiva eder. Tahta çıkmak ise 'hükümdar olmak' demektir. Yükselge çıkmak, oturmak yer anlamlarına da gelir (Kaşgarlı Mahmûd, 2006:c.III, 222; Clauson, 1972: 233). Bu bağlamda, hükümdar olmak için yapılan törenlere 'tahta çıkma töreni' olarak değerlendirmek pek mümkündür. Tahta çıkma töreni İslamiyet'ten önceki Türk devlet gelenek ve törenleri içerisindeki önemli törenlerden bir tanesidir. Türkler yeni hükümdarlarının tahta çıkışını tarihi, dini, siyasi, askeri ve sosyolojik özellikleri olan muhtelif tahta çıkma törenleri ile gerçekleştirmişlerdir. Devletin yönetimini ilgilendiren tahta çıkma törenleri tabii işleyişi itibariyle ve temelde idari ve askeri törenlerdir.

Taht hükümdarın egemenliğinin sembolü olan koltuktur (Şemseddin Sâmi, Kâmûs-ı Türki, İstanbul 1985: 1290) ve bu sembolik koltuğa yeni hükümdarın ilk defa oturması için bir tören düzenlenmektedir. Bu törene tahta çıkma töreni denilmektedir. Tahta çıkma töreni, Türklerde çok eski çağlardan beri yapılmaktaydı. Bu tören yeni tahta çıkan hükümdarın, hükümdarlığını halka ilanı idi. Ancak bu törenin, kökleri eski çağlara dayanmaktadır ve ilk defa hangi hükümdar ve devlet zamanında yapılmış olduğu bilinmemektedir.

İskitlerde tahta çıkma töreni ile ilgili elimizde yazılı vesikalar mevcut değildir. Ancak İskitlerde tahta çıkma töreni ile ilgili bazı ipuçlarını veren bir efsaneyi Herodotos nakletmiştir. Bu efsaneye göre İskit hükümdarının üç çocuğu bir arada gezerken gökten altın nesnelere düşer. Ancak bu altın nesnelere kor halinde el vurulamayacak derecede sıcaktırlar. Büyük kardeşler bu ateşten kor halindeki altın nesnelere ellerine alamazken, küçük kardeş yaklaşınca bu nesnelere soğuyor ve en küçük kardeş bunları eline alıyor. Bu duruma atfen büyük kardeşler, Tanrı tarafından iktidar kutunun küçük kardeşe verildiğini düşünmüş olmalıdırlar. Bunun üzerine İskitlerde, küçük kardeşten doğanlar tahta çıkmışlardır (Herodotos, 2006: 295; Tarhan, 2002: 608).

Hun devletinde de Tahta çıkma töreninin varlığını bilmekteyiz. Hun devletinin devamı olduğunu kabul ettiğimiz Göktürk devletinde de tahta çıkma törenleri hakkında Çin kaynakları önemli bilgiler kaydetmişlerdir.

Eski Türklerde hükümdarın kim olacağını belirleyen tahta çıkma töreninden önce taht üstünde hakkı olan hanedan üyeleri muhtelif alanlarda yoğun bir eğitim görerek Tiğin ve Şad rütbesi alırlardı. Hanedan üyeleri bu eğitimler sonucunda askeri ve idari rütbelere alarak ülkenin çeşit bölgelerinde yönetici olurlardı (Hsiung- nu (Hun) Monografisi, 2004:1).

Hanedan üyeleri için Hun devletinde Tan hu unvanını almadan önce “dört köşe veya boynuz” ile “altı köşe veya boynuz” adlarıyla anılan yüksek memuriyetler geliyordu. Bunlardan dört köşe dünyanın dört yönü, altı köşe’de altı tali yönü esas alınarak oluşturuluyordu. “Dört köşe” ve “Altı köşe” memuriyetler de kendi içlerinde sağ ve sol olmak üzere iki kısma ayrılıyordu. (Ögel; 1982:6, 343; Koca, 2003: 83; Mori, 1978: 211;Gumilev, 2002:229; Doğu Göktürkler (T’u-chüe Shang), Batı Göktürkler (T’u-chüe Hsia) Taşağıl,1999: 84, 92)

Hanedan üyeleri, savaş talimi olan süre avında görev alırlardı. Savaşlara katılırlar ve başarı gösterince de Şad unvanı alıp, tümen komuta ederlerdi. Yüksek rütbelere ulaşan ve tümen komuta eden hanedan üyeleri Sol ve Sağ Bilge beyliğine atanırdı (Hsiung- nu (Hun) Monografisi, 2004: 8; Ögel, 1981: 212). Görev alan hanedan mensuplarının yönetimine belirli bölgeler verilirdi. Doğu bölgesinin yöneticisi olan Sol Bilge beyi ise genellikle tahta çıkan hanedan üyesi olurdu.

Tahta çıkma töreni dini bir tören olmasa da, bu törenlerde Gök Tanrı inancı ve şaman motiflerini görmekteyiz. Göktürk kağanları için yapılan tahta çıkma töreninde, Kağanın bir keçe üzerine konup yukarı kaldırma geleneği daha önce To-ba’lar da görülmekteydi. (Ögel, 2003:294) Türklerde tahta çıkma törenlerinin bir çeşit "göge çıkma" töreni gibi kutsal bir anlamı da vardı. Altay ve Sibirya Şamanlığındaki, inanca göre şamanlar göge çıkarlar ve göğün dokuz katını dolaştıktan sonra yere inerlerdi. Şamanın göge çıkmasından önce bir tören yapılır ve şaman, dokuz şaman çirağının tuttuğu beyaz bir keçe üzerine konarak doğudan batıya dokuz defa döndürülürdü. Eski Türk yazıtları da bu şaman töreninde hatırlatmakta ve kağanlar için "Gökte olmuş, Gökte tahta oturmuş, kağanlığı ve buyruğu gökten almış" kimseler olarak

nitelendirilmiştir. Anlaşıldığını üzere tahta çıkma töreni bir anlam içermekte ve kökleri eski çağlara kadar gitmektedir.

Tahta çıkma töreni öncesi uygulanan bir adet ise tahta çıkmadan hemen önce hanedan üyesine, tahta çıkması (hükümdarlık) teklif edilirdi. Tahta çıkacak olan hanedan üyesinin usulen bu teklifi kabul etmemesi ve bu makama layık olmadığını belirterek alçak gönüllük göstermesi adettendi. Hükümdar ilan edilmeden önce, Türk töresine göre herkesin böyle bir alçak gönüllük göstermesi ve bu görevi üç defa reddetmesi usulden idi (Lıu Mau Tsai, 2006: 79;Eberhard, 1996: 87).

Tahta çıkma töreni ile ilgili kaynakların bildirdiği ilk töreni, Çin kaynakları To-ba (Tabgaç) devletinde kaydetmiştir. M.S. 532 senesinde Büyük Hun devletinin torunlarından olan To-baların, hükümdarı tahta çıkmış ve bunun için şehrin dışında bir tören yapılmıştır. Yedi kişi, keçeden yapılmış bir halının altına girerek halıyı tutmuşlar ve yeni hükümdar bunun üzerine çıkarak yüzünü batıya dönmek suretiyle, saygı duruşunda bulunmuştur. (Ögel, 2003:295)

Hun imparatorluğundan yine bir diğer Hunların torunları olan Göktürklerle intikal ettiğini düşündüğümüz tahta çıkma törenini, Çin kaynakları dikkat çekici biçimde tasvir etmişlerdir. Göktürklerde yeni bir hükümdar seçilince, topluluğun en yüksek rütbeli kişileri onu, bir keçe örtünün içinde taşıyarak, güneş yönünde dokuz kez döndürürlerdi. Her dönüşte, bütün tebaa onun önünde eğilirdi. Döndürmeler ve eğilmeler sona erince, hükümdarlarını ata bindirerek dolaştırırlardı. Dolaşma sırasında kağanın boğazı bir parça ipekle neredeyse bayılana kadar sıkılırdı. Sonra yarı baygın haldeki kağanın ağzından çıkan hırıltılı sözler dikkatle dinlenir, bu sözlerden de onun hükümdarlık süresinin ne kadar olacağına ilişkin bir yorum çıkartılırdı. (Lıu Mau Tsai, 2006:591; Taşağıl, 1995: 97) Bu sözleri duyanlar ise sözlerin gaipten(ruhlar âlemi) geldiğini kabul ederdi. Konar göçer bir yaşam süren Türkler de taht, çok daha sonraları ortaya çıkmıştır. Göktürklerde hükümdarlar, akkiyiz, yani beyaz bir keçe üzerine oturtturulurdu. Keçeyi dört tarafından tutan beyler, hükümdarları havaya kaldırarak, onun, Gök Tengri ile temasını kurarlardı. Daha sonraları bu **“hanlama”** veya **“han kaldırma”** töreni olarak isimlendirildi. (Eski T'ang Tarihi, 2006:74)

Sibirya' da bulunan gümüş bir tabak üzerinde ise, Karluk hükümdarına ait olduğu sanılan tahta çıkma töreni tasvir edilmiştir. Bu tasvir, keçe halı üzerinde kaldırılan hükümdar resmi ile tahta çıkma törenini doğrulamaktadır. (Esin, 2001:130) Yedinci yüzyılın ilk çeyreğinden kalma Kankatepe Taşkent bölgesinde bulunmuş olan Soğdça ve Türk run yazılı Göktürk sikkesinde ise bağdaş kurarak tahta oturmuş, uzun saçlı, bir elinde kuş tutan prens tasviri bu töreni hatırlatması bakımından dikkat çekicidir (Babayar, 2007: 58).

Hükümdarın keçe üzerinde döndürülmesi esnasında devlet adamları her dönüşte saygı ile eğilirlerdi. Devlet adamlarının hükümdar huzurunda eğilmeleri, hükümdara itaatlerinin ve ona bağlılıklarının bir göstergesi idi. Bu tören tahta çıkan hükümdarın iktidarı halk ve devlet adamları tarafından tanınır ve onaylanırdı. Hükümdarın boynu, ipek bir bezle sıkılarak ona kaç yıl tahta oturacağı sorulurdu. İpek bir bezle hükümdarın boğulana kadar boğazının sıkılması, hükümdara adil olması ve adaletten ayrılmaması yönünde bir hatırlatma idi. Aynı zamanda bu durum, hükümdara dünyanın ölümlü olduğunu hatırlatmak amacıyla yapılırdı. Hükümdara tahtın sonsuza kadar kendi mülkü olmadığını ve iktidarının sonu olduğu yönünde bir uyarıydı. Hatırlatmaların dışında bir çeşit hizmet isteği de olabilirdi. (Ögel,1982: 66; Koca,1990: 38)

Göktürk devri Türk devletleri gelenek ve törenlerinin en iyi bir biçimde uygulandığı ve kayıtlara geçtiği bir dönemdir. Bu devirde dikilen yazıtlarda tahta çıkma ile ilgili bol miktarda bilgi bulunmaktadır. Tahta çıkma töreni ile ilgili en çok kelime ve tabiri Göktürk devri yazıtlarda tespit etmekteyiz. Göktürklerde tahta çıkma, “Kötürmek, götürmek, ‘yükseltmek-yüceltmek’, olurmak” gibi deyimlerle ifade edilmiştir. (Ögel,1982: 48, 69,70) “Kapagan Kağan, Elteriş Hakan ülkesine hükümdar tayin olundum” demiştir. (Eski Türk Yazıtları, 1994: 128; Ongin Yazıtı.) Han tahta oturarak payitaht yapmış. (Eski Türk Yazıtları, 1994: 272 ;“Kan olurupan ordu yap” Irk Bitig yazıtı.) Bilge Kağanın tahta çıkması da Orhun yazıtlarında anlatılmaktadır.“Türk Bilge Kağanı bu zamanda oturdum.” “İnsanoğlunun üzerine ecdadım Bumin kağan oturmuş.”, “Amcam kağan oturarak.”, “Ben kendim kağan oturduğum için...”(Ergin, 1996: 1, 9, 15, 49, 67) Tonyukuk abidesi Batı yüzü, “Tanrı bilgi vermediği için kendim bizzat, kağan kıldım.” (Tekin, 2006: 21, 29) Doğu Göktürklerde de tahta çıkmak “oturmak” ile ifade edilirdi.(Eski T’ang Tarihi, 2006: 74) Türk hükümdarları bu ve benzeri ifadelerle tahta oturduklarını ifade etmişlerdir.

II)TÜRK DEVLET GELENEKLERİNE GÖRE TAHTA ÇIKMA YÖNTEMLERİ

Türklerde tahta çıkmaya hak kazanan hükümdar, Tanrı'nın seçtiği (Tanrı'nın tahtı başısladığı, tahta çıkmasına rıza gösterdiği), ona güç ve kuvvet ihsan ettiği kişi idi. Hükümdarlık ise hanedan üyeleri arasında kan yolu ile geçmekteydi. Taht üzerinde hanedan üyelerinin eşit hakkı vardı. Tahta çıkacak üyenin seçiminde Tanrı, takdirini hanedanın en yetenekli ve tahtın hakkını verebilecek üyesi için kullanmaktaydı. Tanrı, seçimini dolaylı yoldan işaret etmek suretiyle belli ederdi. Tanrı'nın hangi üyeyi işaret ettiği ise taht için yapılan mücadelenin sonunda ortaya çıkardı. Dolayısıyla Eski Türk devletlerinde hanedan üyelerinin çatışması kaçınılmaz olmuştur. Hükümdarın hayatta iken veliaht tayin etmesi dahi mücadeleyi engellememiştir. Diğer hanedan üyeleri, taht üzerinde hak sahibi olduklarını ve tahttan feragat etmeyeceklerini söyleyerek taht mücadelesine başlarlardı. Yeni hükümdarın hâkimiyetini güçlendirip pekiştirmesi ise kanlı bir iktidar mücadelesi sonucu gerçekleşirdi.

Taht üzerinde hak iddia eden hanedan üyesinin ve ona destek verenlerin sakinleşmesi ise, kanlı bir taht mücadelesi sonucunda da olsa yeni hükümdarın gücü ve yeteneği sayesinde mümkün olmaktadır. Tüm bu mücadelelerin Tanrı'nın işareti ile başladığını düşünen halk, taht mücadelelerini meşru görmüştür. Türk hâkimiyet anlayışının yansıması olarak vuku bulan taht mücadelelerinin iyi ve kötü sonuçları olmuştur. Çetin ve uzun süren mücadeleden sonra devlet yönetimi en güçlü hanedan üyesinin eline geçmiştir. Ancak mücadelenin uzun ve kanlı olması, ayrıca milletinde mücadele içinde olması devleti zayıflatmış ve devletin yıkılmasına sebep olmuştur. Bir diğer tahta çıkma yöntemi ise devletin ileri gelenleri tarafından oluşturulan kurultayların kimin tahta geçeceğini Türk töre ve geleneklerine göre kara vermeleridir. Türk devletlerinde kurultaylar güçlü kurumlardır ve gereğinde hükümdarın seçiminde etkin rol oynamışlardır.

Tahta çıkma yöntemleri içerisinde istisnai bir örnek ise Hun hükümdarı Mete'nin tahta çıkmasıdır. Hun veraset sistemine göre, Tuman'ın tahtına Ulu Hatunun oğlu Mete'nin halef olması gerekiyordu. Tuman ise, tahta Mete yerine annesi Çinli olan küçük oğlunu oturtmak istemiştir. Ancak, tahta çıkmak isteyen Mete, babasına karşı gelmiş ve onu öldürerek M.Ö. 209 yılında hükümdar olmuştur. Hunlar Mete'yi babası ile mücadelesinden sonra hükümdar olarak kabul etmişlerdir. Mete'nin bu mücadelesi babasına karşıdır ve babasına darbe yapmıştır.

(Hsiung- nu (Hun) Monografisi, 2004: 6; Ögel, 1981: 218; Gumilev, 2002: 90; Koca, 2003: 96) Eski Türkler Mete'nin annesinin Ulu Hatun olmasından dolayı onun hükümdarlığını tanımıştır.

Eski Türklerde taht değişimi kesin hükümlere bağlanmamıştır. Taht değişimi çeşitli yöntem ve şartlarda meydana gelmiştir. Tahta çıkma için uygulanan yöntemler ise şunlardır.

III) DEVLET KURUCUSU OLARAK TAHTA ÇIKMA

Türk devlet anlayışına göre hükümdarın egemenliğin kaynağı ilahi idi. Türklerin eski çağlardan kalma inanışına göre, Tanrı kendi gücünün temsilcisi olarak yeryüzünde hükümdarı seçmiştir. Tanrının seçtiği hükümdar, yüksek bir başarı göstererek dağınık durumdaki Türk boy ve kavimlerini kendi idaresi altında toplar, daha sonra da idaresi altında topladığı boy ve kavimleri devlet haline getirirdi. Kendisi de devlet kurucusu olarak tahta çıkardı. “Devlet kurmak için harekete geçen kişi, hem itibarlı, hem de tanınmış bir boyun başkanıdır. Teşkilâtçılık bakımından da son derece yetenekli bir kimsedir. Boy başkanı, kendi boyu ile akraba olan boylara tek tek otoritesini kabul ettirmek suretiyle işe başlıyordu. Bunu ya ikna ve inandırma yöntemiyle, yâ da mücadele, yani kuvvet ve silah kullanma yöntemiyle yapıyordu. Başkanın otoritesinin kabul ettirdiği boy sayısı artıkça da, devletin kuruluşu hızlanmaktaydı. Böylece, aile çevresinde başlayan teşkilâtlanma, boylara ve gittikçe toplumun diğer kesimlerine doğru yayılmaktaydı. Bundan sonra devletin kuruluşu bazı işlemlerle tanımlanıyordu. Artık boyların, yani bodun başkanlığına yükselmiş olan devlet kurucusu, belli bir yerde(ör. Ötüken), belli bir törenle kendisini başında bulunduğu topluluğun hükümdarı ilân ediyor; tahta çıkıyor ve belirli unvanlar(ör. Şan yü, Kağan, Han, Yabgu) alıyordu. Bu aynı zamanda, yeni hükümdarın iktidarını halka tanıtması ve onaylatması anlamına geliyordu.” (Koca, 2003: 65–66) Örneğin, Oğuz destanında Oğuz doğduktan sonra üstün yetenekler göstermiştir. Oğuz büyüdükten sonra ise kudreti sayesinde kendi boyu ve yakınları ona itaat etmiştir. Oğuz Han birçok seferler düzenleyerek boy ve kavimleri idaresi altına almış ve büyük bir toy tertip ettikten sonra kendini Hükümdar olarak ilan etmiştir.

İskit, Sarmat ve Hun devletlerinde ilk devlet kurucusu olarak kimlerin tahta çıktığını bilmiyoruz. Avrupa Hun devletinin ilk kurucusu olarak 370 yılında tahta çıkan hükümdarın Balamir(Baştav, 1982: 95; Ahmetbeyoğlu, 2001: 25) olduğu Roma kayıtlarına dayanılarak ifade edilmektedir.

Göktürk devletinin kurucu hükümdarı olarak Ötüken'de tahta çıkan, Orhun yazıtları ve Çin kaynaklarına göre ilig ünvanı taşıyan Tuman (Bumin) Kağan'dır.(552) Bilge Kağan, yazıtında Tuman'ın tahta çıkışını anlatmıştır. "Kişi oğlunda üze eçüm apam Bumın Kağan, İstemi (Sır Temir için Ercilasun, 2008: 79) Kağan olurmuş." Bumin Kağanın bağımsızlığını ilan etmesinden önce bazı tarihi hadiseler meydana gelmiştir. Tumen ve boyu, Ju- Ju'lara bağlı iken bir başka boyun Tie-le'lerin isyanını bastırdı. Bunun üzerine Bumin (Tumen) gücüne güvenerek Ju-Ju reisinin kızını kendine eş olarak istedi. Fakat buna çok öfkelenen Ju Ju lideri A-na-kuei buna müthiş öfkelenildi ve Bumin'e bir adam göndererek, ona hakaret etti. "Sen bizim adı bir dökümcümüzden başka bir şey değilsin, sen nasıl bizimle böyle konuşmaya (evlenme teklifi) cesaret edebilirsin?" bunun üzerine Bumin'de müthiş öfkeye kapılıp mesajı getiren adamı öldürdü. Ju Jularla bütün bağlantıları ve ilişkilerini kesti. Ju-Juları 551 yılında ağır bir yenilgiye uğratan Bumin (Tumen), "İli Kağan" ünvanıyla Ötüken'de devlet sahibi, devlet kuran hükümdar olarak tahta çıkmıştır. (Liu Mau Tsai, 2006: 17-18; Taşağıl, 1995: 17-18. İli ünvanı Hunlardaki Şan yü ünvanına denk bir unvandır.) Göktürk devleti dağıldıktan sonra, 682 yılında Aşina soyundan Kutluğ Kağan tekrar devleti toparlayıp Ötüken'de karargâhını kurmuştur. (Jen t'ang 1968:138; Liu Mau Tsai, 2006: 214) Çine karşı dağılan devleti toparlamış ve Türk tören ve geleneklerine uygun olarak tahta çıkmıştır.

Uygur devletinin kurucu kağanı ise 744 yılında devleti kuran Kutluğ Bilge Kül Kağan olmuştur. Bu kağan Çin imparatoru tarafından tanınmıştır. (İzgi, 1987:14; Gömeç, 2000:25) Avar, Hazar, Bulgar Türk devletlerinin kimler tarafından kurulduğunu bilmediğimiz için ilk devlet kurucusu olarak tahta geçmiş hükümdar hakkında da bilgimiz mevcut değildir.

Eski Türk hâkimiyet anlayışında, hükümdar liderlik gücü ile boy ve kavimleri bir araya topladıktan sonra yeni bir devletin kuruluşunu ilan etmiştir. Türk taht veraset sistemine göre de yeni bir devlet kuran, tahta oturma hakkına sahiptir. İlk hükümdar teşkilatı kurar ve yasaları

koyabilirdi. Ancak Türk milletinin köklü ve geleneği olan bir geçmişi olması, çoğu zaman sadece hanedan ve devlet ismi değişikliğine sebep olurdu.

IV) VELİAHT TAYİN EDİLMEK SURETİYLE TAHTA ÇIKMA

Tahta çıkma yöntemlerinden bir tanesi de veliaht tayin edilmek suretiyle tahta çıkma yöntemidir. Türklerde hükümdarlar daha sağlıklarında kendilerinden sonra hâkimiyetlerinin kime intikal edeceğine karar verirler ve tahta çıkacak veliahdı tayin ederlerdi. Türklerde veliaht tayin edilme şansı bulunan hanedan üyeleri Tigin unvanı alırlardı ve çeşitli görevlerde bulunurlardı. Hunlarda, hükümdardan sonra gelen ve “dört köşe” adıyla anılan görevlere Tiginler tayin edilmekteydi. Tiginlerden biri, genellikle büyük oğul, hükümdarın sağlığında veliaht tayin edilirdi. Veliath olarak tayin edilen tigin, bazen “sol bilge tigin” bazen de “şad” unvanını alırdı. İdaresine devletin doğu bölgeleri bırakılırdı, emrine de bir tümen verilirdi. Veliath tigin, bazende bir Türk boyunun yönetimine getirilirdi. Buradaki maksat, onun ilerideki görevine gelmeden önce, hükümdarlık görevi için yetişmesini sağlamaktı. Burada hanedan üyesi “sol bilge beyi”, “şad” görevleri ile pratik uygulamalarla tecrübe kazanıyor, diğer taraftan katıldığı akın ve seferlerde komutanlık yeteneğini geliştiriyordu. (Koca, 2003: 80) Bilge Kağan, Orhun yazıtlarında hükümdar olmadan önce on dokuz yıl Şadlık rütbesinde bulunduğunu ve akınlara katıldığını ifade etmiştir.

İskitler, beylere bağlı boylar halinde yaşarlardı. İskit boyları ise en güçlü boy beyinin liderliğinde toplanırlardı. İskitlerde hükümdarlık veraset yoluyla babadan oğla intikal ederdi. En küçük oğul genel olarak veliaht tayin edilmek suretiyle tahta çıkardı. Daha önce değindiğimiz gibi bu durum İskit efsanesinde belirtilmektedir. (Herotodos, 2006: 295, Grakov, 2006: 80) Hunlarda da Türk veraset sistemi devam etmiştir. Ancak İskitlerin aksine genel olarak büyük oğul veliaht prenştir. Ulu hatunun oğlu, Hun törelerine göre tahta otururdu. Hun hükümdarının evlatlarının olmaması, hükümdarın evlatlarının yaşının küçük olması veya yeterli zekâ ve yetenekte olmamaları durumunda hanedanın diğer üyelerinden de veliaht seçilebilirdi. Hunlarda veliaht tayin edilmek suretiyle yapılan taht değişikliklerine şu örnekler verilebilir. Hun Şan yü'sü (Çince kaynaklarındaki ismi Jih-t'e-hou Han) tahtına varis olarak büyük oğlu ve Sol Bilge Tigini Hu-lu-ku Tigini veliaht tayin etmiştir M.Ö. 96 yılında Hun Şan yü'sü ölünce Hu-lu-ku

Tigin veliaht tayin edilmek suretiyle ile tahta çıkmıştır. (M.Ö. 96–85) Hun verasetinde bir başka veliaht tayin etme suretiyle gerçekleşen taht değişikliğinde ise Hu yente Han, M.Ö. 68 yılında ölünce yerine daha önce veliaht prens tayin edilen küçük kardeşi Hsu-lu-kuan-chü unvanı ile tahtın sahibi olmuştur.(M.Ö. 68–60) (Ögel, 1981: c. II, 132, 327; Sinor, 2000: 192; Gumilev, 2002; 216).

Avrupa Hun devletinde Ruga'nın (435) ölümünden sonra kardeşi Muncuk' un en yaşlı oğlu Bleda veliaht tayin edilmek suretiyle tahta çıkmıştır. Yanına kardeşi Attila' yı almıştır. Bleda'nın ölümü(445) ile yerine veliaht tayin edilmiş olan Attila tahta çıkmıştır (Baştav, 1982:95; Ahmetbeyoğlu, 2001: 67).

Göktürklerde ise Bumin' in ölümünden sonra tahta, veliaht olarak tayin edilen oğlu Mukan (553–572) geçti. (Sinor, 2000: 400) Göktürkler devrinde gerçekleşen bir başka iktidar değişikliği ise şu şekilde gerçekleşmiştir. Göktürk Kağanı Kutluğ ölünce yerine, oğlunun yaşı küçük olduğu gerekçesiyle daha önce veliaht prens tayin edilen kardeşi Kapgan(Moçe) Kağan tahta oturmuştur. (Jên t'ang, 1968: 145; Giraud, 1999: 78) Ancak Kapgan Kağan 716 yılında Bayırku'lara düzenlediği seferden dönerken bir Bayırku askeri tarafından öldürülmesinden sonra tahta kısa süreliğine oğlu Küçük Kağan tahta çıktı. Külteğin, Küçük(İnel) Kağan ve çevresindekileri öldürüp yerine ağbeyi Sol Bilge Şadı Bilge Kağanı tahta çıkartmıştır. (Eski T'ang Tarihi, 2006: 252; Jên t'ang, 1968: 171; Giraud, 1999: 83; Ögel, 1982: 26) Bu uygulamaları diğer Türk devlet ve boylarında görmekteyiz. Örneğin Uygur devletinin kurucusu Kutluğ Bilge Kül Kağan' ın, 747'de ölümü üzerine tahta oğlu Bilge Kağan(Moyun Çur) geçmiştir. (Sinor, 2000:425; İzgi, 1987:15)Peçeneklerde ise “eski nizam ve kanuna” göre, kabilenin başında bulunan kimsenin ölümünden sonra, yerine ya kardeş çocukları ya da kardeşlerinin torunları bu makama getirilirdi. Bu suretle hâkimiyet, hanedan sülalesinin yalnız bir kolunda kalmaz, sülalenin diğer kollarına da geçerdi. (Kurat, 2002: 57) Veliht tayin edilmek suretiyle tahta çıkmak Türk devletlerinde en geçerli ve tahta çıkma yöntemleri arasında en çok uygulanan yöntemdi.

V) KUVVET VE MÜCADELE YÖNTEMİYLE TAHTA ÇIKMA

Kuvvet ve mücadele yöntemiyle tahta çıkma, Türklerde çokça görülen yöntemlerden biridir. Türklerde tahta çıkmak için özellikle belirlenmiş kurallar yoktu. Taht üzerinde hak iddia edebilmek için yönetimdeki hanedanın üyesi olmak yeterli idi. Eski Türklerde tahtın el değiştirmesi, Tanrı'nın kutunu verdiği düşünülen hanedan üyelerinden birinin tahta geçmesi ile gerçekleşirdi. Tanrı'nın seçimi ise hanedan üyeleri arasında çoğu zaman yapılan kanlı mücadele sonucu belli olurdu. Bu kişi yeteneği, liyakati ile en çok takdir toplayan hanedan üyesi olurdu. Bu mücadele, baba ile oğul, amca ile kardeş veya kardeşler arasında olurdu. Kanlı bir taht mücadelesinden sonra kazanan tahta çıkardı. Eski Türklerde tahta çıkışta temel amaç kanlı mücadeleyi kazanan hanedan üyesinin, güçlü bir şekilde tahtın sahibi olmasıdır. Tahta çıkışın kesin yasalarla belirlenmesi durumunda tahta kimin çıkacağı bilinirdi.

Türkler, güçlü hükümdarın tahta oturmasında bir sakınca görmezken zayıf hükümdarın tahta oturması onlar açısından istenmeyen bir durumdu. Bu istenmeyen durumu ortadan kaldırmak içindir ki Türkler en güçlü kişinin tahta çıkmasını istediklerinden tahta çıkmak için tek kişiyi işaret eden hükümler koymaktan kaçınmışlardır. Hükümdarlık mücadelesinde güçlü olanın kazanmasını isteyen halkın bu yaklaşımı bir bakıma hanedan üyeleri arasında muhtemel bir taht mücadelesini teşvik edici nitelikte olmuştur.

İskitlerde, mutlaka taht(iktidar) değişikliği esnasında mücadeleler yaşanmıştır. Ancak günümüze kadar elimize ulaşan bir bilgi henüz bulunamamıştır. Hun tarihinde kuvvet yoluyla taht değişikliği ile ilgili pek çok örnek vardır. Hun tahtına, M.Ö. 60 yılında ölen hakanın yerine kurultay ve Ulu hatunun kararı ile Sağ Bilge Tegin'i, Wu-yen-chü-te' yi tahta çıkardılar. Yeni hükümdar zalim ve acımasızdı. M.Ö. 58 yılında Hun ülkesinde isyanlar çıktı. Hun devletinde "Huhanyeh" yeni Hakan olarak tahta çıktı. Eski Hakan'ın ordusunun dağılması üzerine ise intihar etmiştir. (Hsiung- nu (Hun) Monografisi, 2004: 50; Ögel,1981: c. II,136–142; Koca, 1990:52)Hun tarihinde başka bir taht değişiminde ise M.S. 140 yılında Kuzey Hunlar ve Hun boyları, Şan-yü'lerine isyan etti ve dokuzuncu ayda (sonbaharda) "Chü-niu-yu" yu yeni Şan-yü yaptılar. (Eberhard, 1940: 371)

Göktürklerde iktidarın veraseti, "hanedanın büyüğü hükümdar olur prensibine" dayanıyordu. Hükümdarlık babadan oğla veya ağabeyden küçük erkek kardeşe geçiyordu. (Eski

T'ang Tarihi, 2006: 94; Jên t'ang, 1968: 145) Göktürk tahtına 552 yılında Tawu (Büyük) Yabgu'nun(Kurat, 1952: 12; Ögel, 1957: 121) oğlu Bumin (Duman veya Tuman) 552 yılında oturmuştur. Bumin'den sonra 553 yılında bir yıl Kara Kağan taSsu-Chin) 572 yılına kadar Göktürk tahtının sahibi olmuştur. Mukan oğlu Ta-lo- pien'i veliaht olarak tayin etmemiştir. Yerine kardeşi Taparı (T'a-po) veliaht tayin etmiştir. Göktürk Kağan'ı Tapar (T'a-po) oğlu An-lo'ya 581 yılında şöyle seslenmiştir. "Ben duydum ki akrabalarım da kağanlık babadan oğla geçmedi. Ağabeyim kendi oğlunu sevmedi beni kağan seçti. Ben öldüğümde ise Ta-lo- pien'e karşı çekilmen lazım." Tapar Kağan'ın ölümünden sonra devlet adamları Ta-lo- pien'i tahta geçirmek istediler. Göktürkler, Ta-lo- pien'i annesinin Türk olmadığı gerekçesi ile Kağanlığa onu kabul etmedi ve taht için mücadele başladı. Yerine hanedan üyesi An-lo Kağan seçildi. An-lo ise tamamen Göktürk soyundan gelmekte idi. (Lıu Mau Tsai, 2006: 66; Taşağıl,1995: 34, 115) Ancak An-lo hâkimiyetini tesis edemedi. 581 yılında İşbara (She-tu) kuvvet kullanarak tahtın yeni sahibi oldu. Bu durum bize şunu göstermektedir ki Türk halkı kağanlık seçiminde söz sahibidir. Eski Türkler törenin uygulanmasını kesin olarak istemektedir.

Göktürklerde bir başka kuvvet ve mücadele yoluyla tahta çıkma hadisesinde Bilge Kağanın kuvvet ve mücadele yöntemiyle tahta çıktığını görüyoruz. Kagan Kağan 716 yılında öldürülmesinden sonra tahta devlet ileri gelenleri tarafından oğlu Küçük kağan tahta çıkartıldı. Külteğın, Küçük(İnel) Kağan ve çevresindekileri öldürüp yerine ağbeyi Sol Şadı Bilge Kağanı tahta çıkartmıştır. (Eski T'ang Tarihi, 2006: 252; Jên t'ang, 1968: 171; Giraud, 1999: 83)

Bilge Kağan, Tanrı'nın kendisinin daha doğrusu ailesinin Tanrı tarafından hükümdar seçildiğini Orhun yazıtlarında anlatmaktadır. "Tanrının başışı olduğu için, kendimin (de) talihim olduğu için (hakan olarak) olarak tahta oturdum." (Tekin, 2006:47) Tanrı'nın verdiği yetki ile tahta oturmak, tahtın meşruluğunun ilahi temelini de olduğunu ortaya koymaktadır. Türklerde, köklü ve tanınmış bir hanedana mensup olmak iktidarın meşruluğunun kabul edilmesini kolaylaştırmaktaydı.

VI) DEVLET İLERİ GELENLERİNİN SEÇİM VE TERCİHİ İLE TAHTA ÇIKMA

Taht değişikliği Eski Türklerde belirli hükümlere bağlı değildir. Taht değişikliği çeşitli yöntemlerle gerçekleşirdi. Bunlardan bir tanesi ise devlet ileri gelenlerinin ve beylerin seçimi ile

hükümdar adayının tahta çıkmasıdır. Türklerde hükümdar öldükten sonra yeni hükümdarın seçilmesinde devlet ileri gelenleri söz sahibi idi. Özellikle tahtın pek çok taliplisi varsa devlet ileri gelenlerinin teveccühünü kazanan hükümdar adayı tahtın yeni sahibi olmaktadır. Devletin ileri gelenleri bir kurultay düzenleyerek kararlarını halka ilan ederlerdi.

İskitler boylar birliği tarafından yönetiliyordu. Büyük ihtimalle hükümdarları bu boy reislerinden seçiliyordu. Fakat elimizde bu seçim ile ilgili mevcut bilgi bulunmamaktadır. Hun tarihinde devlet ileri gelenlerinin tercihi ile tahta çıkan hükümdarlar olmuştur. Hun tahtına, M.Ö. 60 yılında ölen Hakanın yerine kurultay ve Ulu hatunun karar ile Sağ Bilge Tigin'i, Wu-yen-chü-te' yi tahta çıkardılar. Büyük Hun kurultayı devam ederken Hun Hakan'ı öldü. Ulu hatun, kurultayın devamını sağladı ve ölen hakanın oğullarından tahtı kurultay kararı ile aldı. Kurultay başka bir hakan torununu, Hun tahtına çıkardı. (Hsiung- nu (Hun) Monografisi, 2004: 50; Ögel,1981: c. II,136) Kurultay kararı ile taht değişiminde bir diğer olay ise M.Ö. 101 yılında gerçekleşmiştir. Hun Şan yü'sü Hü-li- hu ölmüş ve hükümdarın oğlu küçük olduğu için küçük amcası Chü-t'e-hau devlet ileri gelenlerinin kurultay kararı ile tahta geçmiştir. (Gumilev, 2002: 90, 149)

Uygur devletinde ise öncelikle hükümdarın oğlu, kardeşi ve diğer hanedan üyeleri tahta çıkardı. Hanedan içerisinde tahta çıkacak aklı başında yetişkin bir hükümdar bulunamazsa hükümdarın evlatlıkları da devlet büyüklerinin isteği ve kurultay kararı ile tahtın sahibi olabilirlerdi. Uygur Kağan'ın, evlatlığı Yağlakar kabilesinden Kutluk Bilge Çor kağandır. Karabalsağın yazıtına göre, bu kağanın tahta çıkışı şu şekilde meydana gelmiştir. 794 senesinde kağan öldüğü zaman, Kutluk Bilge Kağan bütün hanedan üyelerinin ve Uygur ileri gelenlerinin en yaşlısıymış. Bütün Uygur valileri, nazırları, ordu komutanları, sınır valileri kendisini desteklemişlerdir. Hatta tahta çıkması için teşebbüste bulunmuşlardır. Sonunda devlet ileri gelenlerinin seçimi ile Kutluk Bilge Kağan tahta çıkmıştır. (795- 805) (İzgi, 1987: 23. Uygurlarda bu hükümdardan sonra gelen hanedana "Yağlakar" ismi verilmiştir.)

Kurultay kararı ile taht değişikliğine bir başka örnek ise, Uygur hükümdarı Ay Tengri' de Kut Bulmuş Kül Bilge Kağan öldürüldükten sonra yerine küçük kardeşinin tahta geçmesidir. Tahta, Kül Bilge Kağan'ın oğlu geçmesi gerekirken küçük kardeşi geçmiştir. Devletin ileri gelenleri bu taht değişikliğine müdahale etmiş ve yeni Kağanı kardeşleri ile birlikte

öldürmüşlerdir. Ay Tengri' de Kut Bulmuş Kül Bilge Kağanın küçük oğlunu tahta çıkarmışlardır. (İzgi,1987: 22: Gömeç, 1997: 91) Türk hâkimiyet anlayışında hükümdarların tahta çıkışında devlet adamları ve yine bu devlet büyüklerinden oluşan kurultay söz sahibidir. Kurultay, taht değişikliği sırasında meydana gelen anlaşmazlıklarda çözümü sağlayan en yetkili kurum olmuştur. Güçlü devlet adamları olup kurultayı etkili şekilde toplarken, devlet adamları ve kurultay üyeleri zayıflık içerisinde iken taht kavgalarını engelleyememişlerdir.

SONUÇ VE DEĞERLENDİRME

Eski Türk devletlerinde hükümdarlar farklı yöntemler kullanarak tahta sahip olmuşlardır. Tahta çıkan hükümdar halkın önünde tören ile tahta çıkmıştır. Bu tören hükümdarın meşruiyet kazanmasında etkili olmuştur. Ayrıca bu mücadele ve mücadelenin sonunda törenle tahta çıkış güçlü devlet geleneğini göstermesi açısından önemlidir. Bu taht mücadelesi kısa vadede devleti zayıflatsa da uzun vadede devletin kökleşmesini ve güçlü kurumlara sahip olmasını sağlamıştır. Bu gelenekler ile Türkler binlerce yıl tarih sahnesinde devlet sahibi ve hükümler olarak yaşamlarını sürdürmüşlerdir

Değerli devlet gelenekleri Türk devlet mekanizmasının ruhunu oluşturmuş ve onu Türk milleti ile bütünleştirmiştir. Birçok güçlü devlet tarih sahnesinden silinmiş ve halkıyla birlikte yok olmuştur. Türkler ise çok geniş coğrafyada pek çok düşmanın yok edici saldırısına rağmen maddi ve manevi (diğer kültürlerin asimile edici etkisi)olarak ayakta kalabilmiştir. Türk milleti her zaman hükümdarın seçiminde ve onun törenle yönetimini devralmasını izlemiş ve yeri geldiğinde ona katılmıştır. Hükümdarın halkın kabul ettiği bir yöntemle tahta çıkması ve Tahta çıkma törenin eksiksiz uygulanması ise hükümdarın otoritesini ve de gücünü pekiştirmiştir. Bu güçlü gelenekler sayesinde halkı ile bütünleşmiş güçlü devletler tarih sahnesine çıkmış ve günümüze değin varlığını devam ettirmişlerdir.

KAYNAKÇA

AHMETBEYOĞLU, Ali; (2001) **Avrupa Hun İmparatorluğu**, TTK, Ankara.

BABAYAR, Gaybullah; (2007) **Köktürk kağanlığı Sikkeleri Kataloğu**, TİKA Yayınları, Ankara.

-
- BAŞTAV, Şerif; (1982) **Atilla ve Hunları**, DTCF Yayınları, Ankara.
- CLAUSON, Sir Gerard; (1972) **An Etymological Dictionary Of Pre Thirteenth Century Turkish**, Oxford At The Clarendon Pres.
- EBERHARD, W.; (1940) “**Muahhar Han Devrinde (M.S.25-220) Hun Tarihine Kronolojik Bir Bakış**”, Belleten, Cilt IV, Sayı 16, I.
- EBERHARD, W.; (1996) **Çin'in Şimal Komşuları**, Terc. Nimet ULUĞTUĞ, TTK, Ankara.
- ERCİLASUN, A. Bican; (2008) “**İstemi (Sır Temir) Kağan**”, Türk Kültürü, TKAE, 2008/ 1, S.79.
- ERGİN, Muharrem; (1996) **Orhun Abideleri**, Boğaziçi Yayınları, İstanbul.
- ESİN, Emel; (2001) **Türk Kozmolojisine Giriş**, Kabalıcı Yayınları, İstanbul.
- ESKİ T'ANG TARİHİ (**Chiu T'ang-Shu, Çin Kaynaklarında Türkler**);(2006)Terc. İ.TOĞAN, G. KARA, C. BAYSAL, TTK, Ankara.
- GİRAUD, Rene;(1999) **İleriş Kapkan Bilgenin Hükümdarlıkları**, Çev. İsmail Mangaltepe Ötüken Neşriyat, İstanbul.
- GÖMEÇ, Sadettin;(1997) **Kök Türk Tarihi**, Türksöy Yayınlar, Ankara.
- GÖMEÇ, Saadettin;(2000) **Uygur Türkleri Tarihi ve Kültürü**, Akçağ Yayınları, Ankara.
- GRAKOV, B.N.:(2006) **İskitler**, Selenge Yayınları, (Çev. D.Ahsen Batur), İstanbul.
- GUMİLEV, L. N.:(2002) **Hunlar**, Terc. D. Ahsen BATUR, Selenge Yayınları, İstanbul.
- HAN HANEDANLIĞI TARİHİ (HSİUNG- NU (HUN) MONOGRAFİSİ);(2004) Terc.ONAT, A., ORSOY, S.,ERCİLASUN, K., T.T.K. Ankara.
- HEROTODOTOS TARİH; (2006) Çev. Mümtekin ÖKMEN, İş Bankası Yayınları, İstanbul.
- İZGİ, Özkan;(1978) “**XI. Yüzyıla Kadar Orta-Asya Türk Devletlerinin Çin'le Yaptığı Ticari Münasebetler**,” İ.Ü. Tarih Enstitüsü Dergisi, cilt IX, s.87–106.
- JÊN-T'ANG, Chang;(1968) **T'ang Devrindeki Doğu Göktürkleri Hakkında Yeni Belgeler, Taipei**
- KÂŞGARLI MAHMÛD; (1996) **Divanü'l Lugati't- Türk I, II, III**, (Terc. Besim ATALAY) Ankara.
- KOCA, Salim; (1990) **Türk Kültürünün Temelleri I**, Damla Neşriyat, İstanbul.
- KOCA, Salim; (2003) **Türk Kültürünün Temelleri II**, Ankara.

KURAT, Akdes Nimet;(1952) **“Göktürk Kağanlığı,”** DTCF Dergisi, cilt X, sayı 1–2, s. 1–36.

KURAT, Akdes Nimet;(2002) **IV-XVIII Yüzyıllarında Karadeniz'in Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri,** Murat Kitabevi, Ankara.

LIU MAU TSAI; (2006) **Doğu Türkleri(Çin Kaynaklarına Göre),** Terc. Ersel KÂHYA-Deniz BANOĞLU, Selenge Yayınları, İstanbul.

MORİ, Masao; (1978) **“Kuzey Asya'daki Bozkır Devletlerinin Teşkilâtı”**, İst. Üniv. Ed. Fak. Tarih Enstitüsü Dergisi, 9, 209–226.

ORKUN, H. Namık;(1994) **Eski Türk Yazıtları,** TDK Yayınları, Ankara.

ÖGEL, Bahaeddin; (1957) **“Doğu Göktürkler Hakkında Vesikalar ve Notlar“** Belleten, cilt XXI Sayı 81, Ankara.

ÖGEL, Bahaeddin;(1981) **Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi, I, II,** Ankara 1981.

ÖGEL, Bahaeddin;(1982) **Türklerde Devlet Anlayışı,** Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara.

ÖGEL, Bahaeddin; (2003)**Türk Mitolojisi, I, II,** T.T.K. Yayınları, Ankara.

SÂMÎ, Şemseddin; (1985) **Kâmûs-ı Türkî,** Tercüman YKB Yayınları, İstanbul

SİNOR, Denis;(2000) **Erken İç Asya Tarihi,** İletişim Yayıncılık, İstanbul.

TARHAN, M. Taner; (2002) **“Ön Asya Dünyası'nda İlk Türkler Kimmerler ve İskitler”** Türkler Ansiklopedisi, C. I, Ankara

TAŞAĞIL, Ahmet;(1995) **Gök Türkler, I,** Ankara.

TEKİN, Talat; (2006) **Orhon Yazıtları,** TDK Yayınları, Ankara.